

VIRGILI (LA RIERA DE GAIÀ), VUIT-CENTS ANYS ENRERE TRIBUT A BIGAS LUNA (*IN MEMORIAM*)

Antoni Virgili

No resulta gens fàcil d'esbrinar quin cúmul de circumstàncies i factors han pogut convergir en l'esperit d'un vallenc d'origen, però urbà d'adopció (barceloní), cineasta, director de cinema, artista, rodamón i creador permanent i inquiet, amb escasses i primes connexions amb el camp, per desvetllar-li aquesta forta devoció de pagès, segurament no gaire genètica, que devia tenir amagada en algun racó de l'ànima des de qui sap quan. El fenomen confirma la regla que, efectivament, els camins del Senyor, són inescrutables.

En efecte, en Bigas Luna se'ns va fer pagès. Un pagès circumstancial i força especial, si així volem dir-li; però pagès al cap i a la fi. Per ser-ho, n'hi ha prou en ser propietari, o jornal·ler, o parcer. Almenys, així ho considerava el sindicat del camp Unió de Pagesos en una de les primeres concentracions de tractors que van paraitzar el camp català en els inicis de l'anomenada Transició. Aquell període, ja llunyà, que s'inicià amb la mort del dictador i que alguns, molts més dels que voldríem, s'encaparren en no voler tancar. Ho recordo perfectament perquè jo, aleshores estudiant d'Història a la Universitat Autònoma de Barcelona, també hi era a la recta de la Móra, amb el tractor de casa, i em va sobtar la presència de gent a qui mai no hauria fet pagesos. En aquell entorn, que tenia tant de reivindicatiu com de festiu, vaig prendre consciència plena del significat del terme. No n'estic del tot segur de compartir-lo, aquest significat.

Ja fa uns quants anys, en Bigas Luna va fer cap a Salomó. Recordo que algú m'havia dit que ja feia visites esporàdiques des d'abans, per anar al restaurant Ca la Roser (demostrava tenir bon gust). Segui com sigui, en Bigas va comprar la casa coneguda com Ca les Màquines, on havien viscut el Roberto i la Rosa (de les Màquines, és clar). La presència d'en Bigas a Salomó era esporàdica i fugaç, i va vendre Ca les Màquines.

En Bigas i la seva muller s'havien instal·lat a Virgili, aquest petit nucli enturonat —d'olor i sabor a ranci, com el bon vi de bóta— situat just a sobre la cruïlla d'on arrenca

la carretera que porta a Torredembarra. I, el que té l'embriex de la terra, en Bigas Luna s'identificava com Bigas de Virgili. En Bigas, malgrat desprendre's de Ca les Màquines, mai no va perdre el contacte amb Salomó, on va adquirir dues finques rústegues: una, coneguda com la "Granja del Quico", i l'altra, unes parades que el "Feico" tenia a la partida del Barranc, just al costat del tros del Victorino. És justament a Salomó, en aquestes finques, on convergiren dues de les grans passions d'en Bigas Luna: el cinema i la terra.

El projecte de plató i estudi de cinema a l'antiga granja era, senzillament, magistral, i hauria pogut dotar Salomó d'una activitat de prestigi que ens hauria posat en el mapa de la creació del món del setè art. La mort sobtada del seu creador ho va frustrar de soca-rel. La terra és una altra cosa; més nostra, més coneguda per tots i, per això, no tan sorprenent. Ben segur, per en Bigas Luna (o de Virgili), aquesta terra era una vena connectada al cor. Li havia servit per descobrir el que considerava un dels millors productes alimentaris del món: l'oli de Salomó. I es va posar a conrear oliveres; i en va plantar tantes com li va permetre aquell modest tros de terra. No exagero gens ni mica quan dic que en Bigas es va convertir en el més gran ambaixador mundial —global, en diríem ara— de l'oli de Salomó. "L'oli i el Ball del Sant Crist —deia tot sovint— són els signes d'identitat de Salomó; i cal promocionar-los".

En Bigas Luna era Bigas de Virgili; malauradament, no va saber que aquest topònim que utilitza per identificar-se és gairebé mil·lenari. En efecte, hi ha un document datat l'1 d'octubre (o de desembre?) de l'any 1225, procedent del fons de l'antic arxiu del Monestir de Santes Creus conservat a l'Archivo Histórico Nacional de Madrid (el reproduïm a l'apèndix), que conté la primera referència escrita coneguda fins ara de l'indret de Virgili; potser, el lloc, el bressol inicial del cognom de qui escriu aquestes ratlles i d'altres branques familiars, molt nombroses per tot el Baix Gaià. L'estat de conservació del pergami, un trasllat datat l'any 1269, és deficient. Hi ha molts fragments il·legibles, impossibles de reconstruir, fins i tot amb l'aplicació de llum ultraviolada. Però malgrat aquest inconvenient, s'hi pot llegir la informació més essencial i més valuosa, i que documents posteriors ratifiquen i completen.

Una adaptació lliure de l'original llatí diu que Guillem de Claramunt i la seva muller Guillema van vendre a Berenguer de Tamarit i els seus un mas que tenien en el terme de Montoliu, en el lloc anomenat Virgili, tal com l'havien rebut dels seus pares; el venien amb totes les seves pertinences en propi i franc alou, amb les aigües, la resclosa i el rec, per 3.300 sous. Testificaven aquesta operació Guillem de Montoliu

i Ponç de Montoliu, i n'estenia acta notarial Bernat, capellà del Catllar¹.

Es tracta d'un document de gran interès per diverses raons. En primer lloc, com dèiem, és el primer esment del lloc de Virgili en un document escrit. Però hi ha altres centres d'atenció. El preu fixat en la transacció és molt alt, probablement per la importància de l'immoble, ja per la seva superfície, ja per la riquesa dels components agraris del terme, o per les dues coses a la vegada. La riquesa podia venir donada per la qualitat de la terra de les feixes que es disposen a la confluència del torrent de mas d'en Planes, procedent de Vespella i Salomó, i el riu Gaià. Però sens dubte, allò que li atorga una qualitat especial és la pròpia edificació, amb l'habitatge i les construccions annexes pròpies del mas, i l'existència d'un sistema hidràulic. En efecte, el document parla del dret sobre l'aigua, una resclosa i un rec; per tant, fa referència al punt de captació que donava lloc a una canalització que permetia regar les terres que es trobaven en els nivells topogràfics immediatament inferiors. Aquest sistema hidràulic estava dotat d'un molí fariner, no esmentat en el document per la impossibilitat de llegir línies senceres, com hem dit.

La informació continguda en documents posteriors esmenten horts i molins. El febrer de 1236, la noble Guillem de Claramunt, la mateixa del primer document, ja vídua de Guillem, donava a l'abat i al monestir de Santes Creus, en lliure i franc alou, un hort a la Riera de Gaià, segons acta estesa a la rectoria de Tamarit². El "Compendium abbreviatum" del monestir de Santes Creus fa referència a la donació d'un hort que Guillem de Claramunt va fer a favor de Santes Creus, el 26 d'abril de 1270³. Tot i no poder-ho assegurar, sóc del parer que es tracta de la mateixa transacció de l'anterior document amb un error en la lectura de la data per part de l'autor del "Compendium". L'hort limitava a llevant amb la "Roca Firma", que era una feixa de terra al costat de la garriga, a migdia i ponent amb "l'honor"⁴ de Ramon de Prats i al nord amb "l'honor" d'Arnau de Tamarit. Qui tingués cura de la seva explotació havia de fer un cens de vint sous anuals i havia de lliurar el terç de l'import en cas de venda, en concepte de lluïisme⁵.

El "Compendium" també informa que a la Riera de Gaià el monestir de Santes

¹ Document publicat per Joan Papell: *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*. Fundació Noguera, Barcelona, 2005. Doc. 608.

² Eduard Junyent, *Diplomatari de Sant Bernat Calvó*, apèndix, document 25.

³ Eufèmia Fort, *El senyoriu de Santes Creus*, Barcelona, 1972, ps. 372-373. Hom pot recórrer també a la publicació efectuada per Joan Papell, *Compendium abbreviatum. Còdex del monestir de Santa Maria de Santes Creus dels segles XV i XVI, de fra Bernat Mallol i fra Bernat Salvador*, Fundació Noguera, Barcelona, 2009.

⁴ La paraula "honor" feia referència, inicialment, als patrimonis de concessió reial, comtal i també senyorial. Amb els anys va passar a designar qualsevol explotació o parcel·la, com a sinònim de tros de terra.

⁵ El lluïisme era la part del preu de venda que l'emfiteuta havia de lliurar al senyor del domini directe en cas d'alienació de la terra, si aquest renunciava a la fadiga, o dret de prelatió.

Creus hi tenia un farraginal (o freginal) comprat a Ferrer Gamilla l'any 1272, operació que havia corroborat Ramon de Prats (esmentat en el document anterior), castlà del castell de Montoliu. També hi tenia un molí per donació d'Arnau de Tamarit, segons el seu testament, atorgat el 27 de febrer de 1236; el molí el tenia per successió de Berenguer de Tamarit, difunt, germà seu, i aquest el tenia en alou per la compra efectuada a Guillem de Claramunt, senyor del castell de Montoliu, i la seva muller Guillema, el primer d'octubre de 1225, el mateix document que esmenta Virgili, i centre d'atenció del present estudi⁶. El fet que l'immoble fos transferit després a Santes Creus explica la custòdia del pergami en els arxius del cenobi. Aquests documents confirmen, doncs, que el sistema hidràulic associat a Virgili tenia horts i un molí, i a aquest molí hi estaven obligats a portar a moldre el gra els habitants del terme de Montoliu i els de la Pobra de Montornès, que des de 1174 constituïa una senyoria del monestir de Santes Creus⁷.

Amb aquesta referència documental es tanca el cercle sobre les transaccions de què foren objecte diversos trossos de terra situats a Virgili i la Riera de Gaià, i completa la informació que manca en el primer document, respecte a l'existència d'un complex hidràulic format per una resclosa, una canalització, un molí i horts. Les transferències de domini acostumaven a alienar tots els drets de l'immoble, fins i tot la submissió dels masovers i pagesos que treballaven la terra, els quals, a partir d'aleshores, haurien de lliurar les rendes estipulades al nou senyor. L'extensió, els drets derivats del sistema hidràulic, els habitatges i la pagesia justifiquen plenament el preu de venda que es va fixar l'any 1225.

Els documents també informen de l'estructura jeràrquica del poder, la qual es visualitzava en el territori, subdividit en àrees de domini; en els propis barons, relacionats per vincles de vassallatge, els quals n'exercien la jurisdicció. En aquesta jerarquia del bloc de poder s'hi esmenta també el nom de qui els anys centrals del segle XIII exercia la castlania, Ramon de Prats. Els diferents nivells jeràrquics es reflectien també en la distribució de les rendes que corresponien a cada un d'ells, tot posant en relleu el grau d'explotació de la pagesia dependent.

Així doncs, el terme de Montoliu, germen de la localitat de la Riera de Gaià i d'altres pobles, té el seu origen en la constitució del gran districte castral (*castrum* o castell termenat) d'Ullastrell, arran de la donació de Ramon Berenguer I *el Vell* a

⁶ La data d'1 de desembre l'he determinat perquè el document, en referir-se al mes, empra el terme "decambris", tot i que el seu editor l'ha publicat l'octubre. No hi ha dubte que es tracta del mateix document, malgrat aquest petit desajust, segurament degut a una mala lectura. Eufemià Fort, *El senyoriu*, ps. 373-375.

⁷ Eufemià Fort, *El senyoriu*, ps. 373-375. A. Virgili, *L'expansió i afirmament del feudalisme al Baix Gaià, segles XI-XII*. Centre d'Estudis d'Altafulla, 1991, ps. 100-109.

Bernat Amat (de Claramunt) i a la seva muller Arsenda el 13 de gener de l'any 1060⁸. Els seus límits eren, a llevant, el terme del castell d'Altafulla; a migdia, el terme del castell de Tamarit; a ponent, el puig de Llentisclell o Monterols (el turó on ara hi ha el poble de Constantí); i al nord, el terme de Santa Maria d'Alcover, Espinavera (Valls) o el *Monte Ferreo* (Montferri?)⁹. Es tracta, doncs, d'un terme amplíssim i molt difícil de delimitar amb precisió a ponent i al nord. A diferència de les més properes, les fites septentrionals semblen del tot inversemblants i establertes en el desconeixement del territori més llunyà per part dels interessats. Sí que és cert, tanmateix, que els Claramunt van intervenir en totes les transaccions que en aquestes latituds es van fer entre el Gaià i el Francolí, com per exemple, en l'antic terme del Codony¹⁰.

La transferència de 1225 era en alou, és a dir, com un bé franc i lliure de càrregues i servituds. El mal estat del pergami impedeix esbrinar el sentit exacte del terme *esponsalici* que hi consta. L'esponsalici era el dot que es lliurava en contreure matrimoni, però en aquest cas no es pot saber si correspon a una renúncia de la muller del venedor a favor del comprador —per tant, un compromís a no fer cap reclamació en un futur— o si la compra ha de servir per dotar algun dels fills en casar-se.

El que no es pot posar en dubte és l'exercici de la senyoria del llinatge Claramunt, procedent del castell homònim de la comarca de l'Anoia, sobre els castells termenats de Tamarit i Montoliu, com posa en evidència la documentació dels segles XI, XII i XIII. Convé advertir que el topònim Ullastrell ja no es va tornar a utilitzar per designar en els documents aquest districte castral. En el seu lloc s'emprà el topònim Montoliu, llinatge a qui fou encomanada feudalment la castlania¹¹. També en aquelles mateixes dates, al castell de Puigperdiguers li fou canviat el nom per anomenar-se Montornès, origen de l'actual Poble de Montornès.

El cert és que els membres del llinatge Claramunt, o bé els seus castlans —com hem dit, feudataris dels grans barons i caps de les guarnicions de cavallers que tenien cura de la custòdia dels castells— van adoptar els noms dels castells de Tamarit i de

⁸ Vaig publicar aquest document, aleshores inèdit, A. Virgili, *L'expansió i afirmament*, p. 180-181. També l'han publicat G. Feliu i J. M. Salrach (dirs.), M. J. Arnall i I. J. Bages (coords.), P. Benito, R. Conde, V. Farias i Ll. To, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, 3 vols. Fundació Noguera, Barcelona, 1999, doc. 546, ps. 997-998.

⁹ Sobre la formació dels castells termenats del Baix Gaià, l'exercici de la jurisdicció i la identificació dels senyors, vegeu A. Virgili, *L'expansió i afirmament*, cit., "Els fills de Tamarit. L'origen medieval de les localitats del Baix Gaià", *Estudis Altafullencs* 25 (2001), 7-22.

¹⁰ Vegeu al respecte l'excel·lent treball d'H. Mir, *El Codony a l'inici del segle XVI. Paisatge, economia i societat dels antics llocs i termes del Codony a partir d'un Capbreu de 1510*, Consell Comarcal del Tarragonès, Tarragona, 2011.

¹¹ El castlà, detentor de la castlania, era el vassall del senyor eminent a qui era encomanat el terme castral; tenia obligacions judicials i militars vers el senyor, i funcions de custòdia de la fortalesa i control sobre la població.

Montoliu com a cognom identificatiu de les respectives branques familiars. Aquesta fou una estratègia recurrent de l'aristocràcia catalana medieval, que vinculava el llinatge als seus patrimonis. Així, els Claramunt de Tamarit passaren a identificar-se amb el cognom "de Tamarit"¹². Un d'ells, Berenguer de Tamarit, és el comprador de Virgili. A més, el document al·ludit, tot i la seva curta extensió, és un bon exemple d'aquesta pràctica, en esmentar-se membres del llinatge Claramunt, Tamarit i Montoliu.

Els Claramunt, com dèiem, són molt presents en els documents del segle XII relatiu al Camp de Tarragona. Com a detentors de drets sobre una bona part del territori situat entre el Gaià i el Francolí van participar, al costat del comtes de Barcelona, l'arquebisbe de Tarragona i Robert Bordet, nous senyors del territori de Tarragona, en la donació i alienacions de rendes, drets i patrimonis en l'àmbit dels antics termes castrals de Tamarit i Montoliu. Aquests termes acabaren totalment dividits tot donant lloc als actuals pobles situats entre la Riera i Constantí. Aquest mateix Guillem de Tamarit, marit de Guillema, que va vendre el mas de Virgili, va morir a les darres de l'any 1229, en una de les primeres topades amb els musulmans mallorquins (Portopí)¹³ que precediren el setge de la ciutat de Mallorca, durant les campanyes de conquesta de l'Illa a les ordres de Jaume I. Fama, riquesa i poder; al costat o en contra de comtes i reis, segons la situació, convergeixen en els Claramunt, els Tamarit o els Montoliu, llinatges de conqueridors instal·lats en el Baix Gaià.

Bigas de Virgili, benvolgut amic, sigui on sigui on et trobis, sàpigues que aquest és el punt de partida d'una recerca que ha d'aportar moltes més dades i informacions del que a l'edat mitjana fou el gran terme del castell de Montoliu. Un terme que va generar molts assentaments i nuclis de població a la comarca. Uns, més grans, van

¹² Vegeu al respecte la recerca minuciosa feta per Ramon Serra, *Quan la Torre fou dita d'en Barres. Una aproximació al canvi de topònim de Torredembarra a finals del segle XIII*, en premsa. També, Isabel Companys, *Torredembarra i Clarà medievals (segles XIII i XIV)*, Ajuntament de Torredembarra, 1999.

¹³ Així descriu el *Llibre dels Fets* l'episodi de la mort dels Montcada, quan el bisbe de Barcelona ho fa saber al rei: - *Ah, senyor! Heu perdut més que no penseu, que en Guillem de Montcada i en Ramon són morts. — Com, morts?, —diguérem nos. I ens posàrem a plorar. I després diguérem al bisbe: —No plorem, que ara no és hora de plorar, sinó llevem-los del camp, que ja són morts. —Això farem— digué ell. —I vos espereu-nos, que ho farem —diguérem nos.* El moment de l'enterrament és descrit així: I, quan arribà el moment de soterrar-los, ens posàrem a plorar, a doldre'ns i a cridar. (...). —Barons, aquests rics-homes són morts en servei de Déu i en servei nostre, i si nos els podíem redimir, que de la mort els poguéssim tornar a la vida, i Déu ens fes tanta gràcia, en donàriem tant de la nostra terra que semblaria una bogeria a aquells que oïrien quant en donàriem. (...). *Llibre dels Fets de Jaume I*, ed. a cura d'Antoni Ferrando i Vicent Josep Escartí. Ed. Afers, València, 1995, capítols 66 i 68.

esdevenir entitats municipals; d'altres, més petits, s'hi van adherir tard o d'hora, com Ardenya o Virgili, a la Riera. Cap d'ells no pot posar en dubte la "paternitat" de Montoliu. Per això, tots ells són els "fills" de Montoliu.

APÈNDIX

1225, desembre, 1*

Guillem de Claramunt i la seva muller Guillema venen a Berenguer de Tamarit un mas que tenien en el terme de Montoliu, en el lloc anomenat Virgili, per 3.000 sous, amb el dret sobre les aigües, la resclosa i el rec.

A. Original no localitzat.

B. AHNM. Sección Clero. Pergaminos. Santes Creus. Monasterio de Santa María. Carpeta 2781, núm. 10. Trasllat d'Arnau de Martorell (19 de novembre de 1269): Ego frater Arnaldus Martorelli hoc translatum translatavi ·XIII· kalendas decembris, anno Domini M^o.CC^o.LX°.IX°. Testes huius translati sunt Peregrinus de Sancta Columba et Petrus de Valdoreyls et Petrus de Valle Molli. Ego frater Arnaldus de Martorel hoc translato fideliter translatavi ·XIII· kalendas decembris, anno Domini M^o.CC^o.LX°.IX°. Estat de conservació deficient.

a. Papell Tardiu, Joan. *Diplomatari del Monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*. Fundació Noguera, 2 vols. Barcelona, 2005. Doc. 608.

Notum sit cunctis quod ego Guillelmus de Claromonte et uxor mea Guillelma, per nos et nostros, vendimus tibi Berengario de Tamarito et tuis unum mansum nostrum quod habemus vel habere debemus in terminum Montis Olivii, in loco vocato Virgilio, sicut mihi advenit per vocem genitorum meorum. Sic vendimus vobis et vestris et [...] posteritate, cum ingressibus et egressibus suis [...] intelligi [...] tradimus [...] ad vestrum proprium alodium franchum, ut habueritis [...], cum omnibus melioramentis [...], cum aquas, cum reclosa et regum, cum glebas, cum petris, cum lignis [...]. Et accepimus namque [...], pro hanc vendicionem, tria milia et ·CCC· solidos [...] ad dictam vendicionem per [...] sponsaliciu[m] [...] per aliam rationem [...].

Actum est hoc kalendas decembris, anno Domini M^o.CC^o.XX°. Q(uinto).

Sig+num Guillelmi de Claromonte; sig+num Guillelme, uxori eius, qui hoc laudamus et firmamus.

Sig+num Guillelmi de Monte Olivo. Sig+num Poncii de Monte Olivo.

Ego Bernardus, capellanus Castlario, qui hoc firmo.

Petrus de Monte Albo, qui hoc scripsi pro mandato B., capellano ecclesie Castlarii, hoc signo (*signe*) feci.

* Tant l'editor del document com les referències dels arxivers de Santes Creus el daten l'1 d'octubre, però la transcripció esmenta clarament el mes de desembre. No he pogut consultar l'original per esbrinar on hi ha l'error.

Vista general de Virgili

Vista particular de Virgili